

Marie Bláhová

Pamětní zápisy (akty) v českých zemích od konce 10. do konce 13. Století

Historia Slavorum Occidentis 1(2), 72-84

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIE BLÁHOVÁ (PRAHA)

PAMĚTNÍ ZÁPISY (AKTY) V ČESKÝCH ZEMÍCH OD KONCE 10. DO KONCE 13. STOLETÍ*

Mezi nejstarší záznamy pragmatické písemné kultury¹ ve středověku patří neověřené pamětní zápisy, akty. Byly užívány většinou v církevním prostředí v raném a vrcholném středověku. Tyto zápisy konstatovaly historický fakt a zachovávaly ho pro budoucí generace, zároveň zavazovaly zakladatele, donátory i samotný klášter či kapitolu k péči o majetek darovaný takto bohu a světcům jako patronu příslušné instituce, aby ho chránily před napadením a zcizením². Představitelé obdarovaných kostelů zaznamenávali na volný list

* Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12, Historie v interdisciplinární perspektivě, podprogram Fontes. Prameny k českým dějinám.

¹ K tomuto pojmu srv. M. Bláhová, *Pragmatická písemná kultura*, [w:] *Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním*, edd. Z. Hojda, H. Pátková, Praha 2008 (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis vol. VI), s. 15–27 (včetně literatury).

² Tento základní aspekt aktů zdůraznil především P. Johanek, *Zur rechtlichen Funktion von Traditionsnotiz, Traditionsbuch und früher Siegelurkunde*, [w:] *Recht und Schrift im Mittelalter*, hrsg. von P. Classen, Sigmaringen 1977 (=Vorträge und Forschungen XXIII), s. 131–162 (včetně starší lit.) – zde s. 145; podobně V. Vojtíšek v recenzi knihy V. Hrubý, *Tři studie k české diplomatice*, Z rukopisu připravil k tisku J. Šebánek, Brno 1936, [w:] *Časopis Matice Moravské* 60 (1936), s. 530. Na skutečnost, že ve zprávách o založení a nadání klášterů nelze oddělovat aspekty ekonomické, historické a dějiny spásy upozornil rovněž K. Brunner, *Das Zwettler »Bärenhaut« - Versuch einer Einordnung*, [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, hrsg. von H. Patze, Sigmaringen 1987 (= Vorträge und Forschungen XXXI), s. 649 n.; srv. též J. Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000 (= Subsidia historiographica II), s. 53–55. K tradičním zápisům srv. rovněž O. Redlich, *Die Privaturkunde des Mittelalters*, München – Berlin 1907 (= Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte), s. 71–79; J. Wild, *Wurzeln und Entwicklungslinien der privaten Siegelurkunden in Bayern (ca. 1150–1250)*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 116 (2008), s. 235–248.

nebo jen útržek pergamentu, případně na prázdné místo v liturgické, literární nebo i úřední knize³, samotný fakt založení a vybavení kostela nebo kláštera, uvedený obvykle v historických souvislostech, aby tak byla paměť o něm zachována pro budoucí generace. Zápisy tedy sloužily především historické a liturgické paměti⁴, ale i evidenci majetku. Poněkud problematická je jejich případná funkce právní, protože zápis o darování učiněný příjemcem těžko mohl být průkazným svědectvím v případě soudního sporu. Stylisticky stojí pamětní zápisy na rozhraní mezi historickým vyprávěním a právním pořízením⁵. Někdy byly na stejný list pergamentu postupně připisovány i pozdější donace⁶. V bavorském prostředí, kde od 9. do počátku, někde i do poloviny 13. století, tradiční záznamy v „soukromých“⁷ pořízeních jednoznačně pře-

³ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů v přemyslovských Čechách. K počátkům české listiny*, [w:] *Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata - Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*, Praha 1975, s. 29–40, zde s. 32 n.

⁴ Fenomén společenské paměti, *memoria*, je výrazem specifického pohledu na svět, který ve své podstatě představuje překonání smrti a zapomnění „paměti“ a „vzpomínkou“. V církevních institucích se vytvořil zvláštní typ „liturgické“ paměti, která představovala vzpomínku na konkrétní osoby za účelem modlitby za blaho jejich duší. Z četných prací o této problematice srv. především O.G. Oexle, *Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters*, [w:] *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*, hrsg. von J. Heinzele, Leipzig 1994, s. 297–301; týž, *Memoria und Memorialüberlieferung im früheren Mittelalter*, *Frühmittelalterliche Studien* 10 (1976), s. 70–95; týž, *Memorialüberlieferung und Gebetsgedächtnis in Fulda vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, [w:] *Die Klostergemeinschaft von Fulda im früheren Mittelalter*, hrsg. von K. Schmid, 1, München 1978, s. 136–177; B. Guenée, *Histoire et mémoire*, Paris 1988; J. Coleman, *Ancient and Medieval Memoria. Studies in the Reconstruction of the Past*, Cambridge – New York etc. 1992, zvl. s. 274–324; rovněž příspěvky ve sbornících *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hrsg. von Karl Schmidt und J. Wollasch, München 1984 (= Münstersche Mittelalter-Schriften 48); *Memoria. Vergessen und Erinnern*, hrsg. von A. Haverkamp und R. Lachmann, München 1992 (= Poetik und Hermeneutik 15). Přehled bádání o tomto problému podává rovněž H.-W. Goetz, *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektive der Mittelalterforschung*, Darmstadt 1999, s. 158–162; 365–368; *Memoria. ricordare e dimenticare nella cultura del medioevo - Memoria. Erinnern und Vergessen in der Kultur des Mittelalters, a cura di M. Borgolte*, Bologna 2005. K této problematice v českém prostředí srov. též M. Bláhová, *Historická paměť v pramenech raně přemyslovských Čech*, [w:] *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin D. Třeštíka*, uspoř. J. Klápště, E. Plešková, J. Žemlička, Praha 2003, s. 53.

⁵ J. Wild, *Wurzeln*, s. 237, definuje akty jako „erzählende Berichte über ein Rechtsgeschäft“.

⁶ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 31 n.

⁷ Tento běžně používaný termín zavedený O. Redlichem pro všechna právní pořízení kromě papežských a královských je problematický (srv. J. Wild, *Wurzeln*, s. 235). Zde je

vládaly⁸, byly tradiční zápisy opisovány nebo přímo psány do zvláštních „tradičních“ knih⁹.

V českých zemích jsou dochovány at' už v originálu nebo v opisu tradiční zápisy pouze jednolistové, obsahující jeden nebo několik záznamů, nebo vepsané do knih jiného obsahu. Tradiční knihy dochovány nejsou.

Existence aktů v českých zemích však nebyla historiky automaticky přijímána¹⁰. První z českých historiků, kdo zcela samozřejmě počítal s existencí pamětních zápisů, byl sice František Palacký, který ve stati o tzv. zakládací listině kapituly litoměřické, mimo jiné první česky psané diplomatické studii, konstatoval, že písemnost je „stará paměť“ o založení kostela litoměřického¹¹, ne všichni historikové však tento názor akceptovali. Užívání aktů v českých zemích podrobným rozбором prokázal vydavatel českého diplomatáře Gustav Friedrich, především opět na tzv. zakládací listině litoměřické kapituly¹². Nepostřehl však ještě další akty skryté v pozdějších listinných falzech, jako například záznam o donaci Boleslava II. břevnovskému klášteru¹³. S existencí pamětních záznamů počítal rovněž R. Kos¹⁴. Friedrichův žák Václav Hrubý se ve své nedokončené práci *Tři studie k české diplomatice*¹⁵ naopak pokusil existenci aktů zpochybnit. Nepřinesl však pro svou snahu prohlásit všechny známé akty, či písemnosti opírající se o akty, za falza, dostatečně prů-

používán pouze proto, že je v odborné literatuře bez ohledu na svůj sporný význam obecně uváděn.

⁸ Srv. J. Wild, *Wurzeln*, s. 240.

⁹ Srv. J. Wild, *Wurzeln*, s. 238.

¹⁰ Složitost této problematiky ukazuje na příkladu tzv. zakládací listiny břevnovského kláštera J. Pražák, *Privilegium pervetustum Boleslai*, [w:] *Milénium břevnovského kláštera (993–1993)*, *Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách*, red. I. Hlaváček, M. Bláhová, Praha 1993, s. 14–16.

¹¹ F. Palacký, *Kritická úvaha i výklad základných listin kollegiatního chrámu Litoměřického*, *Časopis Českého muzea* 1836, s. 323–346. F. Palacký neměl k dispozici všechny dnes známé exempláře litoměřické listiny, proto byly jeho závěry později poněkud korigovány (srv. G. Friedrich, *O zakládací listině kapituly litoměřické*, *Prolegomena k české diplomatice I*, Praha 1901; týž, *Ještě o zakládací listině kapituly litoměřické*, *Český časopis historický* 8 (1902), s. 4 n.). Pokud však jde o povahu písemnosti, Palackého postřeh nemohl být podstatně zpochybněn.

¹² G. Friedrich, *O zakládací listině*, s. 166–173.

¹³ Srv. J. Pražák, *Privilegium*, s. 15.

¹⁴ R. Kos, *Kritische Bemerkungen zu Friedrichs Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (Studien zum älteren böhmischen Urkundenwesen)*, Prag 1911, s. 67 n.

¹⁵ V. Hrubý, *Tři studie k české diplomatice*, Brno 1936.

kazné důvody. Upozornil na to již jeho žák a vydavatel Tři studií, Jindřich Šebánek¹⁶. Ostrou kritiku Hrubého práce pak vyslovil v rozsáhlé recenzi Václav Vojtíšek¹⁷. Další argumenty pro existenci aktů v českých zemích přinesli vedle již zmíněného Jindřicha Šebánka a jeho spolupracovnice Saši Duškové¹⁸ Zdeněk Kristen¹⁹, Zdeněk Fiala²⁰, a především Jiří Pražák. Jednotlivými aktovými písemnostmi se v různých souvislostech zabývali i další odborníci²¹.

Jiří Pražák sám provedl rozbor některých písemností tohoto typu, například privilegia Přemysla Otakara I. pro Doksany²², listiny pro premonstrátskou kanonii v Litomyšli²³, nebo tzv. zakládací listiny břevnovského kláštera²⁴, především však sledoval problematiku aktů v obecné rovině, zvláště z hlediska jejich rozšíření ve středověkých Čechách a na Moravě, a z hlediska způsobu dochování²⁵, což úzce souvisí s prvním problémem. Když se totiž od 12. století v českém právním prostředí postupně prosazovaly listiny²⁶, snaži-

¹⁶ J. Šebánek, Úvod, [w:] V. Hrubý, *Tři studie*, s. XVIII.

¹⁷ Časopis Matice moravské 60 (1936), s. 522–536.

¹⁸ J. Šebánek, S. Dušková, *Česká listina doby přemyslovské*, Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity C 11 (1964), s. 51–72.

¹⁹ Z. Kristen, *Pamětní záznam o založení a obvěnění kapituly litoměřické. Příspěvek k diplomatickému rozboru českomoravských aktů*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 2 (1961), s. 69–97; týž, *Pamětní zápisy kostela olomouckého a kláštera louckého (Příspěvek k diplomacie česko-moravských aktů)*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 3 (1962), s. 183–195.

²⁰ Z. Fiala, *K počátkům listin v Čechách*, Sborník historický 1 (1953), s. 27–45; týž, *K otázce funkce našich listin do konce 12. století*, SPFFBU C 7 (1960), s. 5–34.

²¹ J. Psíková, *Příspěvky k diplomacie vyšehradských listin 12. století*, Archivum Treboniense. Sborník studií pracovníků archivu a jeho badatelů, 1973, s. 1–43; Z. Hledíková, *Ke kulturním poměrům vyšehradské kapituly počátkem 13. století*, Folia historica Bohemica 2 (1980), s. 129–183, zvl. s. 133; M. Bláhová, *Zakládací listina staroboleslavské kapituly*, [w:] *Pamětní tisk k 950. výročí první písemné zmínky o Břeclavi*, Břeclav 1996, s. 9–13; táž, *K historii Břeclavi*, Sborník materiálů literárně historického semináře o Břeclavi, květen 1996, s. 24–28; táž, *Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí. Tak zvaná zakládací listina kláštera Třebíčského*, [w:] *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, K vydání připravili L. Jan a P. Obšusta, Brno 2002, s. 97–111.

²² J. Pražák, *Privilegium Přemysla I. pro Doksany a jeho konfirmace z roku 1276*, Sborník archivních prací V,1, 1955, s. 160–203.

²³ J. Pražák, *Diplomatické poznámky k litomyšlské listině krále Vladislava I.*, [w:] *Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí*, Pardubice 1959, s. 9–32.

²⁴ Srv. J. Pražák, *Privilegium pervetustum*, s. 13–24.

²⁵ J. Pražák, *Ke kritice českých aktů XII. století*, Sborník archivních prací VIII,1, 1958, s. 130–151; týž, *Rozšíření aktů*, s. 32 n.

²⁶ Srv. J. Šebánek, S. Dušková, *Česká listina*, s. 56 n.

ly se kapituly a kláštery zajistit svůj majetek tímto, alespoň z hlediska práva, spolehlivějším prostředkem. Předkládaly proto své tradiční zápisy nebo jejich opisy panovníkům ke zpečetění nebo k potvrzení v původní panovnické listině. Panovnická pečeť přitom zpočátku nemusela být ani tak zárukou pravosti písemnosti, jako příslibem panovníkovy ochrany uvedeného církevního majetku²⁷. Představitelé některých institucí si zase sepsané donace nebo i původní akty „potvrdili“ fiktivní pečeti a přetvořili tak tradiční záznam v listinné falzum²⁸. Řada aktů ovšem zcela zanikla, když tyto písemnosti ve změněné právní situaci ztratily svůj smysl. Současně se žádný z českých tradičních zápisů, pokud vůbec přežil do moderní doby, nedochoval v neporušené podobě.

Pokud jde o způsob dochování těchto písemností, evidoval Jiří Pražák tři způsoby dochování aktů od středověku do moderní doby²⁹: Na prvním místě to jsou tři ve svém jádru v originálu dochované tradiční záznamy, tzv. zakládací listina litoměřické kapituly, obdarování olomoucké kapituly za Soběslava II. a donace z doby Vladislava Jindřicha louckému klášteru. První dvě písemnosti byly dodatečně zpečetěny, loucký akt byl později spojen s pravou zakládací listinou³⁰. Širokou škálu tvoří tradiční zápisy vepsané do nejrůznějších liturgických a literárních rukopisů nebo do úředních knih³¹. Konečně poslední skupina aktů je dochována jako inserty nebo také jen ohlasy v mladších listinách³². K aktům, které zkoumal Jiří Pražák, je nutno přičíst ještě akty inzerované nebo parafrázované v narativních, především historiografických, pramenech, konkrétně v klášterních kronikách. Jiří Pražák z nich zmiňuje tzv. zakládací listinu třebíčského kláštera, která je dochována v třebíčské recenzi Kosmovy kroniky³³. Další tradiční záznamy byly později zjištěny v Kronice Mnicha sázavského. Jde o výklad o nadání Sázavského kláštera knížetem Břetislavem, který reprodukuje tradiční zápis pořízený zřejmě v souvislosti s Břetislavovou donací³⁴, pravděpodobně také o vyprávění o potvrzení a rozšíření

²⁷ Srv. P. Johaneck, *Zur rechtlichen Funktion*, s. 160.

²⁸ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 34.

²⁹ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 31–35.

³⁰ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 31 n.

³¹ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32 n.

³² Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33 n.

³³ Srv. Cosmae Pragensis *Chronica Boemorum*, Anhang IV. *Gründung der Trebitscher Kirche*, ed. B. Bretholz unter Mitarbeit von W. Weinberger, MGH SRG NS II, Berlin 1923, s. 257–261.

³⁴ Mnich Sázavský, ed. J. Emler, *Fontes rerum Bohemicarum* II, Praha 1874, s. 244. Srv. I. Hlaváček, *Diplomatisches Material in den narrativen Quellen des böhmischen Mittelalters*

klášterního majetku za opata Dětharta, kde je zřejmě shrnut obsah tradičních zápisů³⁵, a konečně o zprávu o závěti paní Přibyslavy, vdovy po velmoži Hroznatovi, z roku 1132. V tomto případě je pamětní zápis vložen do kroniky opět jako inzert³⁶.

Konečně Jiří Pražák opomněl dochování tradičních zápisů formou prostého pozdního opisu, jako je tomu v případě staroboleslavského aktu, který je dochován v opisu z počátku 17. století³⁷.

Přes torzovitost dochovaného materiálu bylo možno konstatovat, že si akty v přemyslovské době pořizovaly různé duchovní instituce v Čechách a na Moravě, hlavní zemské kostely i venkovské kapituly, stejně jako kláštery, a to v podstatě bez ohledu na stáří kláštera a na řeholi. Vzhledem k období, kdy se tradiční zápisy používaly, převládají mezi těmito kláštery pochopitelně kláštery benediktinské, z nichž je existence aktu konstatována v Břevnově, Sázavě, Ostrově, Opatovicích, Třebíči a Kladrubech³⁸. Dále to byly kláštery premonstrátské, konkrétně Louka, Litomyšl a Doksany³⁹. Užívání aktů bylo prokázáno i v laickém šlechtickém prostředí. Zde přichází v úvahu záznam o prohlášení o prokázání práva k směněným statkům Hartmana z Mířkova⁴⁰ a záznam o majetkovém pořízení Benedovy dcery⁴¹, oba ze třetí čtvrtiny 12. století.

Dochované akty z Čech a Moravy pocházejí z období od konce 10. až téměř do konce 13. století jsou jistě pouze nepatrným zlomkem původní produkce⁴². K výše zmíněným záznamům je podle Václava Vojtíška možno po-

bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts, [w:] *Palaeographica, diplomatica et archivistica. Studi in onore di G. Battelli* 2, Roma 1979, s. 91; M. Bláhová, *Tradiční zápisy v klášterní historiografii doby přemyslovské*, [w:] *Pocta Stanislavu Balíkovi k 80. narozeninám*, Acta historico-iuridica Pilsnensia 2008, ed. V. Knoll, Plzeň 2008, s. 60 n. Rovněž G. Friedrich, *O zakládací listině kapituly litoměřické*, s. 18.

³⁵ Mních Sázavský, s. 252. Srv. M. Bláhová, *Tradiční zápisy*, s. 61.

³⁶ Mních sázavský 1132, s. 258. Srv. M. Bláhová, *Tradiční zápisy*, s. 62.

³⁷ Uložen v Archivu pražské metropolitní kapituly (v Archivu Pražského hradu), sign. 1 I 1.

³⁸ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 36.

³⁹ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 36.

⁴⁰ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále zkracuji CDB), ed. G. Friedrich, Tomus I. Inde ab a. DCCCXV usque ad a. MCXCVII, Praha 1804–1907, č. 268, s. 237. K tomu J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32; též, *Ke kritice*, s. 134–161.

⁴¹ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32n.; též, *Ke kritice*, s. 139–161, záznam otiskl J. Pražák, *Ke kritice*, s. 161.

⁴² V oblasti Bavorska se předpokládá existence tisíců tradičních zápisů. Srv. J. Wild, *Wurzeln und Entwicklung*, s. 237.

čítat ještě nekrologické zápisy, v nichž mohou být také zachyceny donace zemřelých⁴³.

Nápadné je užívání aktů ještě ve 13. století, kdy již byly běžně vydávány listiny a kdy také již mnohé akty byly „přeměňovány“ v listiny, přesněji v listinná falza. Tento jev si zaslouží podrobnější analýzu jak z hlediska obsahu zápisů, doby jejich vzniku, tak i postavení tradentů a institucí, v jejichž prospěch byla tradice učiněna a které si zpravidla zápisy pořizovaly.

Z dosud známých aktů se první hlásí, alespoň pokud jde o nejstarší obsažené zápisy, k roku 993. Je to záznam o prvotním nadání Boleslava II. pro břevnovský klášter, tedy o knížecí donaci ve prospěch církevní instituce, která si záznam pořídila. Dodatečně byl akt zpracován v listinném falzu⁴⁴.

Počáteční sázavské tradiční zápisy se vztahují k době vlády Břetislava I. v první polovině 11. století⁴⁵. Břetislav také měl být donátorem. Nejstarší tradiční zápisy o majetku staroboleslavské kapituly mohly být pořízeny po polovině 11. století. Prvním donátorem byl rovněž kníže Břetislav I.⁴⁶

Také tzv. zakládací listina kolegiálního kostela v Litoměřicích⁴⁷, jeden ze tří aktů dochovaných v původní podobě, byť dodatečně zpečetěný, vznikala nedlouho po založení kapituly na začátku druhé poloviny 11. století. Na jejím počátku stála donace knížete Spytihněva, která byla dále rozšiřována v průběhu 12. a ve 13. století, takže vznikl jakýsi soubor aktů současných s donacemi. Donátory byli panovníci i velmoži. Tradiční zápisy dochované v tzv. zakládací listině kapituly vyšehradské⁴⁸ vznikly nejspíše po roce 1070, donátorem byl opět panovník, tentokrát Vratislav II.

⁴³ V. Vojtíšek, recenze knihy V. Hrubého, *Časopis Matice moravské* 60 (1936), s. 530; Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

⁴⁴ CDB I, č. 375, s. 347–350. K tomu především J. Pražák, *Privilegium pervetustum*, zvl. s. 23; též, *Rozšíření aktů*, s. 34.

⁴⁵ Srv. Kosmova letopisu českého pokračovatelé, II, Mnich Sázavský, ed. J. Emler, FRB II, Praha 1874, s. 244. K tomu I. Hlaváček, *Diplomatisches Material*, s. 91; M. Bláhová, *Tradiční zápisy*, s. 60 n.

⁴⁶ CDB I, č. 382, s. 358–362. K tomu T. Lalik, *Włosć kanoników staroboleslawskich w pierwszej połowie XI wieku. Ze studiów nad organizacją domeny książęcej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19 (1971), s. 399–429; M. Bláhová, *Počátky českého státu a vznik Břeclavi*, [w:] *K historii Břeclavi. Sborník materiálů z literárně historického semináře o Břeclavi*, květen 1996, Břeclav 1996, s. 25–27.

⁴⁷ CDB I, č. 55, s. 53–60. Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 31 n.

⁴⁸ CDB I, č. 387, s. 371–391. K tomu J. Psiková, *Příspěvky*.

Tradiční zápisy o založení a donacích třebíčskému klášteru byly pořizovány asi od počátku 12. století, donátory byla moravská údělná knížata⁴⁹. Z počátku 12. století pochází rovněž Nemojova závět' ve prospěch vyšehradské kapituly, inzerovaná v listině Soběslava II. Jde o nejstarší písemně zachycenou donaci českého velmože. Pamětní zápisy ostrovského kláštera dochované jako inzert v listině Přemysla Otakara I. z roku 1205 vznikaly pravděpodobně od roku 1110 a šlo opět o donaci knížecí. Tzv. zakládací listina kladrubského kláštera, listinné falzum sestavené podle starších tradičních zápisů, možná i tradiční knihy⁵⁰, se hlásí k roku 1115, kdy mohly být pořizeny nejstarší tradiční zápisy. Fundátorem a donátorem tehdy byl opět panovník, níže Vladislav I. Rozšíření donací a privilegií je v kladrubských dochovaných písemnostech, listinných falzech, připisováno knížeti Soběslavovi a Bedřichovi, zmíněna jsou rovněž darování laických velmožů, pravděpodobně rovněž z 12. století⁵¹. Další v chronologickém pořadí je potvrzení a rozšíření majetku sázavského kláštera, o které se postaral sázavský opat Děthart (1097–1133). Následuje závět' Přibyslavy, vdovy po velmoži Hroznatovi, ve prospěch špitálu sázavského kláštera z roku 1132. Zprávy o obou pořízeních jsou dochovány v Kronice Mnicha sázavského. Údajná listina Vladislava I. pro premonstrátskou kanonii v Litomyšli hlásící se k roku 1167, byla zhotovena podle aktu sestaveného asi na konci 12. století⁵². Rozsáhlý soubor pamětních zápisů pořizovaných průběžně s donacemi od založení a prvního nadání kláštera někdy ve čtyřicátých letech 12. století do počátku 13. století se dochoval z doksanského kláštera. Pamětní zápisy byly totiž, někdy mírně upravené, opsány do privilegia, jímž Přemysl Otakar I. v roce 1226 potvrdil a rozmnožil výsady a statky kláštera. Privilegium zachycuje více než dvě desítky pamětních záznamů o donacích českých knížat a dalších členů panovnického rodu a českých velmožů a jejich manželek. Nejstarší jsou záznamy o obdarování klášte-

⁴⁹ Srv. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Anhang IV. K tomu M. Bláhová, *Funkce a pramenná hodnota*, passim.

⁵⁰ V. Novotný, *Začátky kláštera kladrubského a jeho nejstarší listiny*, Praha 1932, s. 13, 33, 44; H. Zatschek, *Bericht über die Neuerscheinungen auf dem Gebiete der Urkundenlehre 1922–1932*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 48 (1934), s. 481; J. Šusta, *Otroci a velkostatek v Čechách*, *Český časopis historický* 5 (1899), s. 36.

⁵¹ Srv. CDB I, č. 390, s. 393–403. K tomu především V. Novotný, *Začátky kláštera kladrubského*, s. 30–47.

⁵² CDB I, č. 399, s. 411–415. Srv. J. Pražák, *Diplomatické poznámky; týž, Rozšíření aktů*, s. 34.

ra zakladateli, knížetem Vladislavem II. a kněžnou Gertrudou, ze čtyřicátých let 12. století. Následují zápisy o dalších Vladislavových donacích učiněných v průběhu jeho vlády, nadání královny Judity, nadace doksanských mistryň ze třetí čtvrtiny 12. století, nadace Vladislavova bratra Jindřicha a jeho ženy Markéty rovněž ze třetí čtvrtiny 12. století, donace knížete Bedřicha z osmdesátých let 12. století, donace Jindřicha Břetislava z konce 12. století a Přemysla Otakara I. z přelomu 12. a 13. století. K tomu přistupuje ještě záznam o donaci biskupa Daniela I. z roku 1167, donace strahovského opata Vojtěcha ze sedmdesátých let 12. století a několik donací světských velmožů datovaných do třetí a čtvrté čtvrtiny 12. století, eventuálně do přelomu 12. a 13. století⁵³.

Ze třetí čtvrtiny 12. století pochází již zmíněný záznam, jímž Benedova dcera, vdova po Pavlíkovi, dává svému novému manželu Bohuslavovi Petrovu k užítku statky, které dostala od rodičů, a prohlášení Hartmana z Mířkova, že dostal za právo ve sporu, který vedl se syny Slávkovými o směněné statky⁵⁴. V obou případech jde o ujednání mezi šlechtici. I když oba zápisy vznikly pravděpodobně v kladrubském klášteře, jak zdůraznil Jiří Pražák, nebyla tato pořízení učiněna ve prospěch tohoto kláštera ani jiné církevní instituce⁵⁵. Zápisy byly napsány na volném listu Augustinova spisu *De libero arbitrio*, uloženého v pražské kapitulní knihovně, odkud však byl list v 19. století vyříznut a přemístěn do kapitulního archivu.

Další je již rovněž zmíněný akt obsahující čtyři zápisy o obdarování olomouckého biskupského kostela za Soběslava II. ze sedmdesátých let 12. století⁵⁶, jeden z mála aktů dochovaných v podstatě v původní podobě, což nejspíše usnadnila skutečnost, že byl dodatečně zpečetěn a jako zpečetěná „listina“ měl pro kostel trvalou cenu. Jen o něco mladší je zápis o potvrzení této donace knížetem Fridrichem, dochovaný ovšem až v opisech v kopiích ze 14. století⁵⁷.

⁵³ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, ed. G. Friedrich, II, Praha 1912, č. 286, s. 280–286. Podrobný rozbor podal J. Pražák, *Privilegium Přemysla I. pro Doksany a jeho konfirmace z r. 1276*, Sborník archivních prací V,1, 1955, s. 159–205, zvl. s. 174–181. Srv. též J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 34.

⁵⁴ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32 n.

⁵⁵ J. Pražák, *Ke kritice*, s. 149–151; týž, *Rozšíření aktů*, s. 8.

⁵⁶ CDB I, č. 289, s. 254n. Srv. Z. Kristen, *Pamětní záznamy kostela olomouckého a kláštera louckého (Příspěvek k diplomacie česko-moravských aktů)*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 3 (1962), s. 185–190; J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32.

⁵⁷ CDB I, č. 294, s. 262n. Srv. Z. Kristen, *Pamětní záznamy kostela olomouckého*, s. 190 n.; J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

Kochanova závět' ve prospěch opatovického kláštera z konce 12. století je právním pořízením šlechtice ve prospěch církevní instituce. Byla zapsána v opatovické řádové knize obsahující mimo jiné pražské martyrologium, benediktinskou řeholi a Hradištsko-opatovické anály⁵⁸. Rovněž další akt představuje právní pořízením šlechtice ve prospěch církevní instituce. Je to zatím přesněji nedatovaná Střezivojova donace nejmenovanému kostelu⁵⁹, možná mělnickému, ale s jistotou ho lokalizovat nelze. Byla zapsána do Mělnického evangeliáře z počátku 12. století⁶⁰. Předmětem Střezivojova darování byl jediný poddaný.

Z dvacátých let 13. století pochází aktový zápis o obdarování louckého kláštera za vlády moravského markrabího Vladislava Jindřicha⁶¹. Tradiční zápis napsaný na malém ústřížku pergamenu se dochoval v originále. „Zachránilo“ ho připojení k – pravé – zakládací listině kláštera z roku 1190.

Jiný tradiční zápis podává vymezení hranic mezi polickým klášterem a majetkem pánů Petra Sezemova a Rubína a pochází z padesátých let 13. století. Byl spolu s dalšími diplomatickými texty přepsán do rukopisu knihovny břevnovského kláštera obsahujícího výklad Písne písni⁶². Formou aktu byli v devadesátých letech 13. století evidováni také svědkové ochozu nově získaných vsí ke statkům pražského biskupa z poloviny devadesátých let 13. století⁶³. Zápis je dochován v urbáři biskupských statků. Z konce 13. století pochází také zápis o ochozu hranic v Martiněvsi ze strany pražského biskupa a ostrovského opata. Jde tedy o právní úpravu mezi dvěma církevními institucemi. Zápis napsaný na pergamenovém lístku byl vevázán za přední desku Ostrovského žaltáře⁶⁴.

Z předchozích informací, byť nejsou zcela vyčerpávající, protože evidence aktů v Čechách a na Moravě není dosud konečná a lze předpokládat další

⁵⁸ Rakouská národní knihovna ve Vídni, č. 395. Edice: CDB I, č. 364, s. 331. Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

⁵⁹ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

⁶⁰ Rukopis je uložen ve Státním okresním archivu v Mělníce.

⁶¹ CDB I, č. 326, s. 301, pozn.). Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 32.

⁶² *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dále cituji RBM), pars II, *Annorum 1253–1310*, ed. J. Emler, Praha 1882, č. 85, s. 33 n. Do téhož rukopisu byly zapsány také texty listin vydaných břevnovským opatem: RBM II, č. 39, s. 17; č. 67, 68, s. 26 n.; č. 91, s. 35; č. 117, s. 46.

⁶³ RBM II, č. 1673, s. 718, č. 1674, s. 719; č. 1687, s. 725. Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

⁶⁴ Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

zjištění pamětních zápisů, většinou v pozdějších listinách, vyplývá, že nejstarší akty, z 10. a 11. století, zachycují vesměs zprávy o panovnických fundacích a donacích kapitulám a klášterům. Záznamy o panovnických donacích převládají také v průběhu 12. století (vedle knížete či krále je fundátorkou rovněž kněžna, respektive královna). Po polovině 12. století je aktovým záznamem zachycena také donace biskupa⁶⁵. Jistým specifikem je záznam o potvrzení starších knížecích donací Sázavskému klášteru, jehož dosáhl opat Děthart, především však jejich rozšíření právě opatem Děthartem (konec 11. stol. – první třetina 12. století) zřejmě již na konci 11. století. Další donace představených kláštera své nebo blízké instituci pocházejí až z druhé poloviny 12. století (Doksany).

Již od počátku 12. století se však vedle tradičních zápisů o knížecích donacích, případně donacích církevních činitelů, objevují také záznamy o donacích a odkazech příslušníků laické vyšší vrstvy české společnosti, opět pro církevní instituce. Výrazně jich přibývá ve druhé polovině 12. století (Nemojova závět' ve prospěch vyšehradské kapituly z počátku 12. století, Přibyslavin odkaz Sázavskému klášteru z počátku třicátých let 12. století, donace pro kladrubský klášter snad již z první poloviny 12. století a četné donace pro doksanský klášter z druhé poloviny 12. a z počátku 13. století). Souvisí to zcela jistě s tím, že laikové ve 12. století získávali půdu do dědičného držení a mohli proto disponovat nemovitým majetkem. Ve třetí čtvrtině 12. století byly dokonce zapsány pamětní zápisy o právních pořízeních pouze mezi laiky (Hartman z Mířkova se Slávkovými syny, Benedova dcera). Oba záznamy dokládají zájem o písemnou fixaci právního ujednání alespoň mezi některými šlechtici, i když ještě nedospěli k užívání listiny. – Nejstarší známá šlechtická listina v českých zemích vydaná pod vlastní pečeti vydavatele pochází z roku 1220 a byla určena církevní instituci (Vítek z Prčic Milevskému klášteru)⁶⁶, první šlechtická listina určená šlechtici pochází až ze samého konce 13. století (Oldřich z Boskovic, 1300)⁶⁷.

⁶⁵ Zde neberu v úvahu donaci Jindřicha Břetislava ve prospěch doksanského kláštera, protože pochází z doby, kdy byl současně českým knížetem a není zřejmé, z jaké funkce majetek daroval.

⁶⁶ CDB II, č. 208, s. 192n. Srv. J. Šebánek, S. Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Nástin vývoje)*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 1964, C 11, s. 68. Starší šlechtické listiny, vesměs vydávané rovněž pro církevní instituce, byly pečetěny pečeti knížete, biskupa nebo pražské kapituly. Srv. tamtéž, s. 59 n.

⁶⁷ J. Šebánek, S. Dušková, *Česká listina*, s. 67.

První pamětní zápisy o založení a nadání nejstarších církevních institucí vznikly v době, kdy písemné pořízení bylo vzácností, listina v českém právním životě v podstatě neexistovala a pamětní zápis, byť o právním aktu provedeném panovníkem, byl pro kapituly a kláštery jedinou možnou fixací daru „pro paměť“. Od druhé poloviny 11. století, kdy panovnické fundace začínaly být stvrzovány listinou, a zvláště v průběhu 12. století, kdy již – od Soběslava I. – čeští panovníci průběžně vydávali listiny, tradičních zápisů o panovnických pořízeních ubývá. Přibývá však tradičních zápisů o pořízeních velmožů, kteří v té době již začínali disponovat nemovitým majetkem, ale „neznali“ ještě listiny a neměli ani vlastní pečeť. Šlechtická právní pořízení, případně i právní akty nižších církevních institucí, byly evidovány pamětními záznamy ještě v polovině, někdy i před koncem 13. století.

Pozornost budí především pamětní zápisy pořízené ve 13. století, v institucích, které již běžně přijímaly listiny, a o opatřeních donátorů, kteří listiny vydávali. Proč byl ve dvacátých letech 13. století v louckém klášteře napsán pamětní zápis o donacích, které klášter získal za Vladislava Jindřicha (markrabí moravský (1197–1222) by snad bylo možno vysvětlit tím, že donátory byli lidé, většinou asi šlechtici, kteří ještě nebyli „zvyklí“ vydávat listiny a nebyli na to vybaveni – s největší pravděpodobností neměli ještě pečeť. Mezi majetkem uvedeným v zápisu je však také donace Vladislava Jindřicha, který podle tohoto zápisu klášteru pro spásu své duše daroval pole u Loděnic, kde byla svedena bitva mezi Čechy a Moravany, dokonce i donace Konráda II. Oty a jeho matky Marie, kteří darovali klášteru les a sad u Rynholce. Donaci prý potvrdil kníže a biskup Jindřich Břetislav. Proč si na tyto donace klášter nevyžádal listiny, když jak Konrád Ota, tak Vladislav Jindřich listiny vydávali a samotný klášter od obou tradentů listiny měl, není zřejmé. Od Konráda Oty a jeho matky Marie měl klášter zakládací listinu, od Vladislava Jindřicha potvrzení koupě vesnice od šlechtice Václava z roku 1222⁶⁸. Snad by bylo možno problém vysvětlit tím, že představitelé kláštera právní podstatu listiny ještě natolik nevnímali a že v jejich představách převažovala memoriální funkce písemností včetně listin nad funkcí právní. Proto se spokojili jakýmkoli, i vlastním, zápisem a nevyžadovali listinu. Naznačoval by to fakt, že zápisy o nových donacích připojili k zakládací listině podobně jako v některých jiných církevních institucích – zřetelně je to prokázáno v Litoměřicích – při-

⁶⁸ CDB I, č. 326, s. 299–301; II, č. 233, s. 221.

pisovali další donace do staršího aktu. Loučtí premonstráti pamětní zápis přišli k plíce listiny.

Chápání těchto zápisů se ovšem nemuselo pohybovat pouze v pragmatické rovině, ale je třeba počítat i s iracionálními prvky: Na středověkého člověka mohla působit i sama mystika psaného slova. Donace pak mohla být „pojištěna“ jakýmkoli zápisem. Pergamen ležící na oltáři při mši ji dostatečně sankcionoval.

Zbývající akty 13. století se týkají popisu hranic klášterního majetku: V padesátých letech 13. století si takto vymezil hranice svého panství polický klášter⁶⁹, v polovině devadesátých let byly učiněny zápisy o ochozu nově získaných vsí pražského biskupa⁷⁰. I zde je možno si klást otázku, proč nebyla o záležitosti vydána listina, zvláště když šlo o církevní instituce, které ve 13. století listiny používaly.

Závěrem lze jen konstatovat, že proces, kdy byly pamětní zápisy nahrazovány listinou, nebyl jednorázový, ale že vedle sebe delší čas – v českých zemích v podstatě od poloviny 12. do konce 13. století – existovaly pamětní zápisy i listiny. Ty ve 13. století již jednoznačně převažovaly. Avšak i v době, kdy byly četné pamětní zápisy přeměněny v listinu, resp. listinné falzum, nebo zahrnuty jako inzerty do textu nových pravých listin (od vlády Přemysla Otakara I.), ještě stále vznikaly nové akty. Částečně je to dáno tím, že od 12., a hlavně ve 13. století začínaly činit právní pořízení osoby, které nebyly vybaveny na to, aby je potvrzovaly platnou listinou; především neměly pečeť. Avšak pamětní zápisy vznikaly i v institucích, které ve svých archivech již měly pravé listiny, a o darování činitelů, kteří již listiny vydávali. Není ani vyloučeno, že poměrně dlouhá koexistence pamětních zápisů a listin byla ovlivněna tím, že listina na rozdíl od aktu sice zajišťovala držbu majetku právně, ale postrádala liturgicko-memoriální a sakrální funkci aktu.

⁶⁹ RBM II, č. 85, s. 33 n. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.

⁷⁰ RBM II, č. 1574, s. 719; č. 1687, s. 725. Srv. J. Pražák, *Rozšíření aktů*, s. 33.